

В. М. Галузяк,
старший викладач,
Вінницький педінститут

ІДЕЇ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ В.СУХОМЛИНСЬКОГО

Проблема морального розвитку і виховання людини привертала увагу багатьох відомих педагогів-мислителів на різних етапах становлення педагогічної науки. Перебувала вона і в центрі науково-педагогічних пошуків В.Сухомлинського, який постійно замислювався над складними механізмами і закономірностями морального становлення особистості. Осмислюючи власний педагогічний досвід, він ставив питання, які до нашого часу не втратили своєї актуальності: яким чином формуються моральні потреби і переконання; як досягти того, щоб дітям подобалося творити добро; які фактори лежать в основі моральної поведінки особистості; як формується совість та ін. Своєрідність підходу В.Сухомлинського полягає в тому, що у пошуках відповідей на ці питання він звертається до феноменологічного аналізу дитячої свідомості, складних механізмів поведінки та розвитку особистості, осмислює в контексті виховного процесу такі складні, тонкі і невловимі феномени духовного життя особистості, як совість, почуття вини, честь, почуття власної гідності, гордість, довір'я, великодушність, жалість, чуйність, співчуття, моральна краса, благородство та ін.

Увага до найтонших порухів людської душі, до складної динаміки духовного життя особистості, до елементарних, базових моральних якостей людини зближує В.Сухомлинського з представниками зарубіжної

гуманістичної психології (А.Маслоу, К.Роджерс, А.Комбс) та екзистенціальної педагогіки (О.Большов). Його дослідницький метод дуже близький до обгрунтованого В.Дільтеєм методу розуміння як безпосереднього осягнення деякої духовної цілісності. Він полягає в глибинному осмисленні на основі емпатійного вживання, перевтілення і співпереживання внутрішнього світу вихованців, їх потреб, почуттів, переживань, прагнень, поглядів, особливостей світосприймання і світорозуміння. "Якщо говорити про педагогічний досвід, про роки праці як його джерело, то в це поняття я включив би передусім тонкість емоційно-естетичного бачення світу і насамперед людини"¹, - писав В.Сухомлинський. Без сумніву, його можна вважати одним із яскравих представників розуміючої, феноменалістичної педагогіки ХХ століття. Над ним не тяжіли певні апріорно прийняті психологічні чи педагогічні концепції морального розвитку особистості, що так часто сковують думку академічних теоретиків. У своїх пошуках він опирався насамперед на власний досвід і тонку психологічну інтуїцію. Духу його творчості співзвучна ідея К.Роджерса: "дослідження - це постійні спрямовані спроби побачити смисл і закономірність в явищах суб'єктивного досвіду".

В.Сухомлинський йшов своїм шляхом, незвичним і незрозумілим для багатьох представників офіційної педагогіки, про що свідчать ті реакції неприйняття і скепсису, з якими нерідко зустрічалися його ідеї. У послідовному відстоюванні та розвитку власного підходу проявилася інтелектуальна чесність, самостійність і самотуність мислення педагога, його довір'я до себе і власного досвіду.

В чому ж полягають основні погляди В.Сухомлинського на суть і шляхи морального виховання особистості? На нашу думку, можна виділити декілька ідей, ключових для розуміння специфіки його підходу до вирішення даної проблеми.

В.Сухомлинський був одним із небагатьох вітчизняних теоретиків педагогіки, які не просто декларували, а розуміли виключно важливе, фундаментальне значення емоцій у моральному вихованні: "Почуття - плоть і кров моральної переконаності, принциповості, сили духу. Ось чому стежка від морального поняття до морального переконання починається з вчинку, з дії, насиченої глибокими почуттями"². Емоції, особисті переживання виступають у В.Сухомлинського в ролі суб'єктивного фактору, який переводить зовнішні, соціальні цінності в ранг внутрішніх, особистісно значущих. Ця ідея на сьогодні є загальноприйнятною у психології: "саме емоції є тими психологічними утвореннями, які "зафарбовують" в образі

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.3. - К.: Радянська школа, 1977. - С.520.

² Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.1. - К.: Радянська школа, 1976. - С.124.

відображуваний зміст, ніби добавляючись до нього, виражаючи значущість цього змісту для суб'єкта (функція оцінки) та спонукаючи його до відповідної діяльності (функція спонукування)" (В.К.Вілюнас).

В.Сухомлинський активно використовує в своїх роботах термін "емоційне виховання", наголошуючи на виключній важливості розвитку емоційної сфери вихованців, їх здатності до переживання широкої гами найтонших людських почуттів. Саме емоційна культура, на його думку, лежить в основі моральної вихованості та виховуваності особистості. Він добре усвідомлював специфіку і складність емоційного виховання: "Виховувати почуття - це не значить говорити про почуття чи вчити переживати так, як вчать знати. ...Якщо штучність, нарочитість у вихованні взагалі неприпустимі, то у вихованні емоційної культури вони особливо шкідливі"¹. Почуття спонтанно виникають, пробуджуються під впливом певних обставин, в специфічних - емоційних (емоціогенних) - ситуаціях. Тому морально-емоційне виховання, на думку В.Сухомлинського, повинно полягати в спеціальному створенні або використанні педагогом стихійно виникаючих емоційних ситуацій. "Для емоційної ситуації характерна діяльність, яка виражається в душевних поривах, - діяльність мовби стихійна, яка не спонукається ніяким задумом: моральні цінності, набуті раніше, вступають в дію"². Оскільки емоції збуджуються лише тим, що має відношення до існуючих потреб та цінностей особистості, то у вихованні необхідно опиратись на набуті раніше, вже сформовані в структурі особистості вихованця потреби і ціннісні орієнтації. Тому В.Сухомлинський постійно твердить, що виховний вплив на дітей матиме лише особистісно значуща, одухотворена, наповнена особистісним смислом діяльність, що відповідає їх ціннісним орієнтаціям, потребам і викликає позитивні переживання: "Ми домагалися, щоб у кожного підлітка була своя улюблена, цікава, хвилююча праця; щоб почуття, які народжуються в цій праці, переносились на навчання, на моральні відносини в колективі"³. Таким чином емоційні переживання, які виникають в ході тієї чи іншої діяльності, приводять до формування нових потреб та мотиваційних відношень вихованців: "переживання доброго почуття саме по собі стає метою і спонукуванням до праці"⁴. По суті, В.Сухомлинський має на увазі ті ж самі механізми розвитку мотиваційної сфери особистості, які в психологічній літературі називають "опредмечуванням потреб", "зрушенням мотиву на ціль" (О.М.Леонтьєв), функціональною автономізацією мотивів (Г.Олпорт),

¹ Сухомлинський В.А. Избр. пед. сочинения: В 3-х т. Т.1. - Москва: Педагогика, 1979. - С.482.

² Там же. - С. 485.

³ Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.3. -К.: Радянська школа, 1977. -С. 516.

⁴ Там же. - С. 528.

мотиваційним обумовлюванням і опосередкуванням (В.К.Вілюнас). Дослідження сучасної психології мотивації дозволяють стверджувати, що саме в закономірностях розвитку та функціонування емоційно-сислової сфери особистості знаходиться ключ до розуміння сутності морального виховання.

В.Сухомлинський розумів, що моральна поведінка не може ґрунтуватись на одному лише почутті обов'язку, усвідомленій необхідності, внутрішньому примусі, самообмеженні та раціональному самоконтролі. Моральне виховання не повинно зводитись до формування лише цих якостей особистості. Проблема полягає в тому, щоб зробити моральну поведінку, яка в своїй основі зв'язана з певним самообмеженням, стримуванням власних пристрастей і бажань, привабливою, бажаною для особистості: "одна із найтонших рисочок педагогічного мистецтва: досягти того, щоб дитина переживала радість від доброти"¹; "*дитині повинно подобатись добро у власній поведінці*"². "Майстерність виховання полягає не стільки в тому, щоб вчити дітей обмежувати свої бажання (що, зрозуміло, теж важливо), скільки в тому, щоб в сферу бажань входило важке. Це одна з найскладніших речей у моральному вихованні; нею починається і нею, по суті, завершується процес морального становлення особистості"³. Лише тоді, коли "важке" стане "бажаним", коли моральні вчинки викликатимуть у вихованців позитивні емоції задоволення, радості, гордості, можна говорити про досягнення моральним вихованням своєї мети.

Очевидно, що такий погляд йде в розріз з досить поширеною ідеєю моральності, обґрунтованою у свій час І.Кантом. На думку останнього, моральною можна вважати лише таку поведінку, в основі якої лежить внутрішній примус, усвідомлення людиною власного обов'язку, необхідності дотримання морального імперативу але не почуття задоволення і суб'єктивне прагнення. Це не єдиний приклад, коли споглядалні філософсько-етичні побудови розходяться з більш життєвими і адекватними людській природі психолого-педагогічними реаліями.

Яким же чином досягти того, щоб моральна поведінка сприймалася вихованцями не як прикра необхідність чи нав'язаний суспільством обов'язок, а як поведінка, особистісно значуща і суб'єктивно бажана, приваблива? Вирішуючи цю проблему, В.Сухомлинський формулює наступну досить оригінальну і фундаментальну за своїм значенням для теорії морального виховання ідею, яка має під собою глибоку психологічну основу: дотримання моральних норм і правил поведінки викликатиме у вихованців позитивні

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.1. - К.: Радянська школа, 1976. - С. 528.

² Там же. - С. 454.

³ Там же. - С. 130.

емоції (радість, гордість), коли сприйматиметься ними як засіб самоствердження, задоволення потреби у прийнятті, повазі з боку оточуючих та самоповазі. Коли моральна поведінка стає необхідною умовою самоповаги, можна говорити про формування одного із важливих аспектів тієї складної морально-психологічної інстанції особистості, яку називають совістю. За цієї умови особистість поступатиме морально незалежно від того, присутні при цьому інші люди чи ні, стане комусь відомо про її вчинки чи ніхто ніколи не дізнається про них.

Ідея про фундаментальну роль у моральному вихованні почуття власної гідності, бажання "бути хорошим", привабливим, тобто потреби в повазі і самоповазі, є однією із центральних в роботах В.Сухомлинського: "Людині властиве бажання бути привабливою. ...У цьому бажанні, якщо його правильно розуміти, невичерпне джерело високоморальної поведінки, особливо в роки отрочтва і ранньої юності. Вже дитині хочеться виявити своє духовне єство, свою внутрішню суть у чомусь такому, що привернуло б увагу інших людей, примусило б їх здивуватися, захопитися"¹. "Ми були б зовсім безсилим як вихователі, наше слово, наші повчання й настанови не доходили б до юних сердець, якби поведінка кожного не була вираженням гордості собою, власної гідності..."². "Покажіть мерзенність так, щоб маленька дитина засоромилася за людину і вона соромитиметься навіть думки про те, що люди могли б подумати про її причетність до мерзенності. ...Дійова нетерпимість і презирство до мерзенності, *прагнення бути хорошим* - ось де найтонший ключик, з допомогою якого можна підступитися до дитячої душі"³.

В.Сухомлинський багато разів і в різних контекстах звертається у своїх роботах до даної закономірності, аналізуючи різні аспекти її прояву та реалізації у моральному вихованні. Так, вона лежить в основі його роздумів про важливе значення у вихованні "високих" ідей, розкриття перед вихованцями краси, благородства моральної поведінки, романтизації та героїзації добра: "Ідея по-справжньому оволодіває душею людини, коли та відчуває велич і красу служіння людям, суспільству"⁴; "Почуття громадянської честі і гордості починається з *естетичної насолоди високим моральним вчинком*"⁵. Для практичної реалізації даного положення В.Сухомлинський підготував хрестоматію з етики, в якій були зібрані короткі оповідання, що демонстрували приклади героїчних, морально красивих і захоплюючих вчинків. Усвідомлюючи фундаментальну роль

¹ Там же. - С. 546.

² Там же. - С. 552.

³ Там же. - С. 130.

⁴ Там же. - С. 125.

⁵ Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.3. - К.: Радянська школа, 1977. - С. 521.

емоцій у моральному вихованні, він підкреслював: основне, щоб моральна ідея, розкрита перед вихованцями "в яскравих, хвилюючих словах, живих образах, пробуджувала глибокі морально-естетичні почуття"¹. При цьому "не треба дітям роз'яснювати, розтлумачувати висновки про моральну красу, яка викликала у них подив, захоплення. *Найголовніше - саме захоплення, з якого виникає моральне прагнення*"². Яскраві емоційні переживання визнання і захоплення, викликані описаними у розповіді авторитетного педагога зразками високоморальної, соціально схвалюваної поведінки, забезпечують включення моральних дій і моральних цінностей в структуру Я-ідеалу дітей, в коло особистісних атрибутів, що сприймаються ними як засоби самоствердження і викликають прагнення до наслідування. Діти починають сприймати моральні вчинки як шлях до самореалізації, досягнення визнання і захоплення з боку оточуючих людей та самоповаги, підтвердження власної гідності. Цього можна також досягти створенням у вихованні можливостей для переживання кожним вихованцем почуття успіху, радості, гордості від самостійного подолання зростаючих труднощів: "...для формування багатого духовного світу школярів слід вибирати такі способи й прийоми спонування до активної діяльності, які розкривають перед вихованцями привабливу перспективу подолання труднощів, пробуджують у них почуття гідності, честі, самолюбства. Сама діяльність теж повинна включати в себе можливості для подолання труднощів і перепон, посильних для дітей даного віку"³; "...кожен повинен пережити свою силу, мужність, благородство і з радістю подумати про те, що він сильний, великодушний, щоб перше почуття гордості дитина пережила в зв'язку з тим, що вона захистила істоту слабшу за себе. Дитяча радість повинна бути насамперед проявом цієї гордості"⁴.

Ідея В.Сухомлинського про фундаментальну роль у моральному вихованні дітей їх бажання "бути хорошими", - потреби у повазі з боку оточуючих та в самоповазі, - знаходить підтвердження в психологічних дослідженнях розвитку моральної свідомості. Так, на думку Л.Колберга дана потреба лежить в основі поведінки людей, які знаходяться на рівні традиційної моральності, - другому з виділених ним трьох рівнів розвитку моральної свідомості. Хоча більшість людей, як свідчать дослідження, зупиняються на цьому рівні, В.Сухомлинський розумів його обмеженість. Його непокоїло те, що деякі з дітей робили добро насамперед для того, щоб отримати схвалення, щоб їх благородний вчинок був помічений і оцінений оточуючими. Роздумуючи над цією проблемою, В.Сухомлинський ставить питання, які неодмінно постають перед кожним, хто хоче розібратися в

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.1. - К.: Радянська школа, 1976. - С. 123.

² Там же. - С. 542.

³ Сухомлинський В.А. Избр. произв. В 5-ти т. Т.1.- К.: Рад. школа, 1979 - С. 235.

⁴ Там же. - С. 557.

складних механізмах морального розвитку особистості: “Як домогтися, щоб маленька людина робила щось хороше, не розраховуючи на похвалу й винагороду, а з почуття потреби творити добро? В чому вона полягає - потреба творити добро, з чого вона починається?”¹ Із співпереживання дитини іншим людям, у яких на серці горе і незгоди, - робить висновок В.Сухомлинський, виходячи з власних спостережень і глибокого аналізу мотивації моральної поведінки дітей.

Ідея про важливість розвитку у дітей чутливості до переживань оточуючих людей, здатності відчувати їх почуття і співпереживати їм, *"відчувати душевний стан іншої людини*, вміти ставити себе на місце іншого в різних ситуаціях"² - одна з тих, які складають основу поглядів В.Сухомлинського на сутність і шляхи морального виховання. "Спонукає до діяльного співчуття - ціла методика виховного впливу на юну душу"³, - стверджує він. Одне із центральних завдань виховання полягає в тому, щоб дитина “серцем відчувала, що навколо неї є люди, які потребують допомоги, турботи, ласки, сердечності, співчуття”⁴. Йдеться про формування у дітей тих якостей, які в сучасній психології називаються емпатією, емоційною сензитивністю. Саме ці якості, на думку В.Сухомлинського, лежать в основі совісті особистості, проявів у її поведінці доброти, людяності, чуйності, ніжності, жалості, милосердя, гуманності.

І в цьому випадку відкрита тонкою інтуїцією педагога закономірність морального розвитку виявились співзвучною положенням психологічної науки. Так, фундаментальне значення емпатії у моральному розвитку особистості, її здатності відчувати і розуміти точку зору інших людей підкреслюється і аналізується в роботах представників символічного інтеракціонізму як феномен прийняття ролі (Дж.Мід, Ч.Кулі, Т.Шибутані), а також в концепції морального розвитку дитини Ж.Піаже як здатність до децентрації.

Яким же чином у вихованні можна досягти того, щоб діти, побачивши горе іншої людини, подумки ставили себе на її місце, “щоб особистість маленької дитини ніби зливалася з особистістю людини, в житті якої страждання, щоб у людині, яка переживає горе, дитина бачила й відчувала саму себе?”⁵ Велике значення тут належить морально-емоційній культурі самого педагога, його здатності розуміти і відчувати дитячі переживання, помічати та поділяти дитяче горе, не зачіпаючи при цьому глибоко особистого, інтимного. Важливим засобом виховання емпатії є також мудре і

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.3. - К.:Рад. школа, 1977. -С. 231.

² Сухомлинський В.А. Избр. произв. В 5-ти т. Т.1.- К.:Рад. школа, 1979 - С.480.

³ Там же. - С. 137.

⁴ Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.3. - К.:Рад. школа, 1977. -С. 239.

⁵ Там же. - С. 232.

тактовне слово вихователя, його вміння невимушено звернути увагу дитини на переживання оточуючих людей. Для того, щоб емоційна реакція дітей не закінчувалась на рівні співчуття, необхідно підвести, спонукати їх до діяльного прояву співпереживання у допомозі людині, яка перебуває в скрутному становищі. Моральне прагнення творити добро заради добра формується в активному співпереживанні, допомозі, добрих вчинках, які викликають у дитини почуття особистого задоволення. “Чим більше віддавали діти своїх духовних сил товаришеві, в якого горе, тим чутливішими ставали їхні серця,”¹ - підкреслює В.Сухомлинський.

Слід зазначити, що психологічні закономірності і механізми розвитку емпатії поки що залишаються до кінця не з'ясованими у віковій та педагогічній психології. Заслуга В.Сухомлинського полягає в тому, що він одним із перших у вітчизняній педагогіці звернув увагу на важливе значення емпатії в моральному розвитку особистості, осмислив шляхи та умови її виховання.

Узагальнюючи погляди В.Сухомлинського на суть і шляхи морального виховання особистості, можна виділити два основних фактори, в яких він вбачав джерело моральної поведінки дітей і на формування яких спрямовував свої виховні зусилля: *потреба у визнанні*, повазі і самоповазі (почуття власної гідності, бажання “бути хорошим”) та *емпатія*, співпереживання оточуючим людям. Ці ідеї проходять крізь всі його твори, в яких він торкається проблем морального виховання. Сформульовані в результаті глибокого осмислення власного виховного досвіду і засвоєні на рівні особистих переконань, вони визначали стиль і спрямованість педагогічного мислення В.Сухомлинського, лежали в основі його виховної позиції.

Аналіз поглядів В.Сухомлинського на сутність і шляхи морального виховання особистості свідчить про їх співзвучність багатьом положенням сучасної психологічної науки. Завдяки тонкій інтуїції та постійним пошукам йому вдалося досягнути ряд важливих закономірностей розвитку особистості, які експериментальним шляхом були відкриті академічною психологією. Слід особливо підкреслити, що педагогічні висновки та рекомендації В.Сухомлинського базуються не на одних лише гуманістичних переконаннях і установках. В їх основі лежить глибокий психологічний аналіз виховних проблем, розуміння складних механізмів духовного становлення особистості. Саме цим насамперед приваблюють його твори. Для вихователя, писав він, “мало самої любові до дитини - мало закохатися у свій витвір, як закохався міфічний скульптор Пігмаліон у створену своїми руками скульптуру Галатеї. *Треба знати. Треба володіти умінням логічно аналізувати причини і*

¹ Там же. - С. 232.

*наслідки.”*¹

Педагогічні пошуки і знахідки В.Сухомлинського в повній мірі зберігають своє науково-прикладне значення в наш час. Його теоретична спадщина містить чимало цікавих, оригінальних ідей, детальний і всесторонній аналіз яких може суттєво збагатити як психологічну науку, так і педагогічну теорію та практику.

¹ Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві. - К.:Рад. школа, 1988. С.150.